

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ
Yayın No. : 55

TÜRKİYE DİYANET
VAKFI

GÜNÜMÜZ DİN BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI VE PROBLEMLERİ
SEMPOZYUMU
(27 - 30 Haziran 1989)

SAMSUN — 1989

TASAVVUF TARİHİ ARAŞTIRMALARI HAKKINDA MÜLÂHAZALAR

Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ
Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak.

Bilindiği üzere başlangıçta İslâm ilimleri bir bütün hâlinde idi. Fıkıh, tefsir, kelâm, tasavvuf gibi bölümlere ayrılmış değildi. Zaman içindeki gelişmeler ve ihtiyaçlar sonucu, dinin hukukla ilgili yönü fıkıhın, itikatla ilgili yönü kelâmın, ruhî eğitim ve ahlâkî olgunlukla ilgili yönleri ise tasavvufun konusunu teşkil etti.

İslâmiyet'in gittiği her yere tasavvuf hareketi de gitmiştir. Tasavvufun, ferdin dinî hayatında ve sosyal kaynaşmadaki yeri, tarih boyunca İslâmiyet'in yayılması ve yabancı istilâsına karşı millî direniş hareketlerindeki rolü üzerinde durmak burada konu dışına çıkmak olur.(¹) Şu bir vâkıdır ki, tasavvuf kurumları olan tarikatlar bugün Müslüman grupların bulunduğu hemen bütün ülkelerde varlıklarını ve tesirlerini devam ettirmektedirler(²)

Meselenin millî tarihimiz bakımından ayrı bir önemi vardır. Türklerin İslâmiyet'i kabulü, Anadolu ve Rumeli'nin İslâmlaşıp Türkleşmesinde tasavvufun rolü, tarihin şهادetiyle sabittir.(³) Selçuklu ve Osmanlı dinî-ictimâî hayatının üç temel dayanağı **tekke**, **medrese** ve **kışladır**. Tekke ve dergâhlar, uzun bir süre irfan ve edeb menbaı olduğu kadar, iktisâdî hayatın tanzimine yardımcı olmuş ve çeşitli güzel sa-

(1) Sovyet sınırları içindeki Müslüman tarikatların günümüzdeki durumu hakkında bkz. A. Bennigsen-C.L.Quelquejay, *Sûfî ve Komiser*, çev. Osman Türer, Akçağ Yayını, Ankara 1988.

(2) Günümüzde dünyanın çeşitli bölgelerindeki İslâm tasavvuf tarikatlarının durumu için bkz. *Les Ordres Mystiques dans l'Islam*, yayına hazırlayanlar: A. Popovic-G.Veinstein, Leuven (Belgique) 1985.

(3) Bu konuda bkz. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul 1981; Ömer Lütfi Barkan, «Kolonizatör Türk Dervişleri», *Vakıflar Dergisi*, II.

natlara da beşiklik etmiştir.⁽⁴⁾ Şiir, edebiyat, mûsikî, hat ve tezyinî sanatlar sahasında şöhret olup da ismini bize kadar duyuran sanatkârlarımızın çoğu, şu veya bu ölçüde bir tasavvuf eğitiminden geçmiş kişilerdir. Her ikisi de duygu ağırlıklı olduğu için sanatla tasavvuf arasında yakın bir ilgi vardır.⁽⁵⁾

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerine doğru, çeşitli kurumlarda görülen çözülüş ve bozuluştan elbette tekkeler de nasibini almış ve nihayet 1925'de bu müesseseler kapatılmıştır. Ne ki, gönüllerde mevcut tasavvuf ilgisine müdahale sözkonusu olmadığından, aradan çeyrek asır geçtikten sonradır ki, tasavvuf sahasında birtakım arayış ve yönelişler görülmeye başlamıştır.

Ferdî ve sosyal bakımdan, bir kısım insanlar için tasavvuf bir ihtiyaç mıdır? Önce bu sorunun cevabını aramak gerekir. Son senelerde konuya karşı hatırı sayılır bir ilgi ve talep olduğuna ve başka İslâm ülkelerinde müessese varlığını sürdürüp mensupları bulunduğuna göre, sorunun cevabı «evet» olacaktır. Rahmetli **Erol Güngör**, bir sosyal psikolog olarak ülkemizde «son yıllarda tasavvufa karşı git gide gelişen bir ilgi»nin mevcudiyetinden söz eder.⁽⁶⁾ Bir başka ilim adamımız da «Sağlıksız Tasavvuf Eğitimi ve Gençliğimiz» meselesini bir tebliğ konusu yapmak ihtiyacını duymuştur.⁽⁷⁾

Memleketimizdeki tasavvuf ağırlıklı hareket ve gelişmelerin mahiyet ve boyutlarını, yeterince ve etraflıca bilebildiğimizi söylemek güçtür. Ama bu alandaki gelişmelerin, çeşitli sebeplerle pek de sağlıklı olmadığını ifade etmek mümkündür. Mütihazsıs hekimin bulunduğu şartlarda, kocakarı ilâçlarına başvurmak nasıl kaçınılmaz bir keyfiyetse, tasavvufî hayat yaşamak ihtiyacı duyulan kişi de, çevresinde bulduğuyla yetinmek durumundadır. Araya yarım asırlık bir boşluk girdiğinden bir kopukluk olduğu muhakkaktır. Bu bakımdan, hasbelkader tarikat şeyhliği ve mürsidlik mevkiinde bulunan kimseler, iyi niyetli olsalar bile, çoğunun ilim, irfan ve irşad bakımından kifâyetli olduğunu söylemek zordur.

(4) Bkz. Mustafa Kara, **Tekkeler ve Zâviyeler**, Dergâh Yayını, İst. 1980; Beşir Ayvazoğlu, **İslâm Estetiği ve İnsan**, İstanbul 1989.

(5) Bkz. Mehmet Demirci, «Tasavvuf ve San'at», **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Nisan 1988.

(6) Bkz. Erol Güngör, **İslâm Tasavvufunun Meseleleri**, 15, İstanbul 1982.

(7) Bkz. Ali Osman Koçkuzu, «Sağlıksız Tasavvuf Eğitiminin Gençliğe Getirdiği Problemler ve Çözüm Yolları Üzerine Düşünceler», Selçuk Üniversitesi II. Millî Gençlik Kongresn tebliğlerinden, Konya, 1987.

Aradaki bu boşluk nasıl doldurulabilir? Eskisinin aynen ihyâsı mümkün müdür? Bunlar cevaplanması müşkil sorulardır. Şu kadarı söylenebilir ki, Türk cemiyeti sürekli bir değişiklik geçirmektedir, hiçbir şey olduğu gibi kalmamaktadır. Toplumun talepleri istikametinde, çağın şart ve gereklerine uygun tarzda, uzun vadede bir çözüm bulunacağı tahmin olunabilir. Bunun sağlanmasıyla, devlet-millet bütünleşmesine bir harç daha ilave edilmiş olur. Ayrıca, kalkınma hamlemizde «mistik enerji» diyebileceğimiz, hatırı sayılır bir unsuru da devreye sokma imkânı doğar.

**

İşte bütün bunların sağlıklı biçimde yürümesi ve iyi sonuç alınabilmesi için, meselenin ilmî ve fikrî zeminde sahiplenilmesi ve ciddi araştırmalar yapılması gerekir. Yukarıda sözünü ettiğimiz hususlar tasavvufun amelî yönü ile ilgilidir. İşin bir de ilmî ve fikrî yönü vardır.⁽⁸⁾ İlähiyat Fakülteleri olarak bize düşen, tasavvufun bu ilmî yönünü inkişaf ettirmektir. Bu bizim tabii vazifemizdir. Tarihi çizgi içinde, medresenin bıraktığı boşluğu bu fakülteler doldurmak durumunda olduğu gibi; tekkelerden kalan boşluğu da, hiç olmazsa ilmî plânda yine bu fakülteler kapatacaktır. Cemiyete sağlıklı ve güvenilir bir biçimde doğruları göstermeden, karşılaştığımız eksiklik ve yanlışlıklardan dolayı kızmaya hakkımız olamaz.

Neler yapılabilir?

Önceleri tamamen amelî mahiyette ve bir zühd hareketi olarak başlayan tasavvuf, zamanla nazarî yönünü de geliştirdi. Öteki İslâm ilimlerinde olduğu gibi, tasavvuf sahasına ait çeşitli eserler yazılmaya başlandı. Bunların bir bölümü sûfî tabakat kitapları, diğer bölümü ise tasavvufun teorisi ve pratiği ile ilgili eserlerdir. III/IX-VII/XIII. asırlar arasında yazılmış bu temel eserlerin ciddi bir değerlendirmeye tâbi tutularak, tarihî olanlar yanında kalıcı ve devamlılık arzeden prensiplerin gün yüzüne çıkarılması bir ihtiyaç olarak dikkati çekmektedir. Bunun için her şeyden önce sağlıklı neşirler gerekir. Çeşitli İslâm ülke-

(8) Her ne kadar «tasavvuf bir kâl işi değil, hâl işi» ise de, onun ilmî yönü üzerinde baştan beri durulmuştur. Nitekim meşhur tasavvuf târiflerinden birisi şöyledir: «Tasavvufun evveli ilim, ortası amel, nihâyeti ise mevhibedir.» Bkz. Gazâlî, *Ravdatü't-Tâlibin*, 145, Mısır 1924; M. Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 184, İstanbul 1341.

lerinde, tasavvuf klasiklerinin tahkikli neşirlerine ait zaman zaman güzel örnekler görülmektedir. Bilhassa Türkiye kütüphanelerinin de devreye sokularak, bu yayınların kronolojik bir sırayla ele alınıp devam ettirilmesinde zaruret vardır.

Geniş halk kütlelerinin istifadesi için, temel kaynakların sıhhatli tercümelerinin yapılması icabeder. Son senelerde bu sahadaki tercüme faaliyetleri şâyân-ı şükrân olmakla beraber⁽⁹⁾, bunların daha bir süre devam etmesi lâzımdır.⁽¹⁰⁾ Batı dillerinde klâsik tasavvuf eserleri hakkında ve günümüze dair bir hayli yayın bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı müsteşrikler, bir kısmı mühtedi sûfiler tarafından yazılmıştır. Bu eserlerin de bir değerlendirmeye tâbi tutularak, işe yarayacakların dilimize kazandırılmasında fayda görüyoruz.

Burada asıl üzerinde durmak istediğimiz husus, bir «**Türk Tasavvuf Tarihi**»ne duyulan ihtiyaçtır. Tasavvuf Tarihi deyince, ilk altı asırlık mâcera ve hareketler hakkında kolaylıkla derli toplu bilgi edinmek mümkünse de, Türk dünyası için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. İlk büyük Türk sûfisi olan **Ahmed Yesevî** ile ilgili Köprülü'nün **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar** isimli eserinin devamı getirilebilmiş değildir. O bakımdan, dinî ve sosyal yaşayanları itibarıyla tasavvufu sıkı sıkıya ve iç içe olduğunu bildiğimiz Selçuklu ve Osmanlı devri tasavvuf hareketlerini, derli toplu bir şekilde tâkip edebilecek eserlerden ne yazık ki mahrumuz. Kendimize ait yaşanmış tecrübeyi iyi bilmediğimizden, tasavvuftan bahsederken ilk altı asırlık seyirden sonra, hemen günümüze atlamakta ve arada yedi asırlık bir boşluk bırakmaktayız. İşte bu boşluğun doldurulabilmesi için ciddî bir Türk Tasavvuf Tarihi araştırmasına ihtiyaç vardır.

Bu araştırmanın din, fikir ve sosyal olaylar tarihi ile paralel götürülmesi mecburiyeti âşikârdır. O bakımdan tarih ilmine ve tarih metoduna ihtiyaç duyulacaktır. Zannımca en büyük sıkıntı, sünî ve heterodoks unsur ve motiflerin tefrikinde kendini gösterecektir. M. XIII - XVI. yüzyıl Anadolu'sundaki çeşitli fikir akımları ve tarikat zümrelerinde bu

(9) Bkz. Süleyman Uludağ'ın yaptığı tercüme : Kuşeyri'den **Risâle**, Kelâbâzi'den **et-Taarruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)**, Hucviri'den **Keşfü'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)**, Attar'dan **Tezkiretül'-Evliyâ**; H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz: Sühreverdi'den **Avârifü'l-Maarif**.

(10) Tasavvuf klâsiklerinin tercümesi yanında, son devirlerde ülkemizde kaleme alınıp yazma halinde bekleyen değerli eserlerin yeni harflere aktarılıp yayımlanmasına da ihtiyaç vardır. Bu konuda titiz bir neşir örneği olarak bkz. A. Avni Konuk, **Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**, hazırlayanlar : Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın (I, Dergâh Yayını, II, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yayını).

iki unsurun, yani sünnî ve gayr-i sünnî anlayışın yan yana, bazan iç içe olduğu görülür. Bu durum, çeşitli zümreler hakkında hüküm verirken tereddüt ve çelişiklere yol açmaktadır. Şurası muhakkak ki, Selçuklu ve Osmanlı'nın resmî **sünnî** anlayışı, dinî ve fikrî hareketlerde ağırlığını daima hissettirmiş, çeşitli tasavvuf grupları da, başlangıçta eğer farklı hüviyette bile olsalar, zaman içinde bu renge mümkün mertebe boyanmışlardır.⁽¹¹⁾

Tasavvuf tarihi araştırmalarının dinî edebiyatla da sıkı bir alâkası olacaktır. Çünkü şâir ve sanatkârlarımızın çoğu bir tasavvuf ekolünün mensubudur. Edebiyat her devrin aynasıdır. Bir devrin tasavvuf anlayış ve tezahürlerini tesbit edebilmek için, o devirde yaşamış tasavvufa meyyal belli başlı şâir ve sanatkârların eser ve divanlarının incelenmesine ve monografi çalışmalarına ihtiyaç olacaktır. Bunların bir kısmı yazmalar halinde ve alâka beklediğinden, iş biraz daha zorluk arzemektedir. Bu tür çalışmaların edebiyat tarihimize de hatırı sayılır bir katkısı olacaktır. Demek ki böyle bir çalışma, başta dinî ve tasavvufî muhtevâ olmak üzere, bunun yanında tarih, sosyoloji ve edebiyat sacayağı üzerinde oturacaktır.

Asır asır, zümre zümre yapılacak münferid çalışmaların bağlantı noktaları ve ortak yönleri ortaya çıkarıldıktan sonra, bütün devirleri içine alan umumî bir **Türk Tasavvuf Tarihi**'nin yazılmasına sıra gelecektir. Tabii, ideal şekliyle bu bir ekip işidir.

Şahıs plânında münferid çalışmaların varlığı inkâr edilemez. **Hacı Bektaş, Mevlânâ Celâleddin, Yunus Emre, Hacı Bayram** vb. hakkında şimdiye kadar bazı araştırmalar çıkmıştır.⁽¹²⁾ Bu ve benzeri şahısların yeniden ele alınmasında fayda vardır. Bildiğimiz kadarıyla İlahiyat Fakültelerimizde **Aziz Mahmud Hüdâi, Ankaravî, Kuşadalı İbrahim Halvetî, İbrahim Hakkı, Gümüşhânevî, Mehmed Nazmi** vb. birkaç şahıs hakkın-

(11) Bu konuda bkz. İbrahim Kafesoğlu, «Selçuklular», **İA**; İ.H. Uzuncarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 530, Ankara 1982, ayrıca, c. II. kısım I, s. 343 vd. Ankara 1983; A. Yaşar Ocak, «Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı Dönemi Düşünce Tarihinin Bâzi Meseleleri» (tebliğ), **Uluslararası I. İslâm Araştırmaları Sempozyumu**, İzmir 1985.

(12) Msl. Bkz. A. Gölpınarlı'ya âit, **Mevlâna Celâleddin, Yunus Emre ve Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi**. Yunus için ayrıca bkz. Köprülü, a.g.e. M. Ali Aynî, **Hacı Bayram Velî**, Akabe Yayını, İstanbul 1986; Fuat Bayramoğlu, **Hacı Bayram Velî I-II**, Türk Tarih Kurumu Yayını; M. Esat Coşan, **Hacı Bektaş Velî Makalât**, Sehâ neşriyat.

daki doktora çalışmaları güzel örneklerdir.⁽¹³⁾ Arzetmeğe çalıştığımız ölçüde ve sistemli bir şekilde, benzeri araştırmaların bütün devirleri kapsayacak şekilde devam ettirilmesi şarttır.

Böylece şimdiye kadar Türk illerinde gelişme gösteren tasavvuf hareketleri nelerdir, hangi tarikatlar ve nerelerde yayılmıştır; bütünüyle tasavvufun, tarih içinde dinî ve içtimâî hayatımızda müsbet veya menfî ne gibi tesirleri olmuştur? gibi sorulara ilmî ve objektif cevaplar bulmak mümkün olabilecektir. Halen bu meseleye bakış açısı, ne yazık ki ya aşırı övgü veya gözü kapalı yergi şeklindedir. Hararetli taraftarlarına göre, yolu bir tarikate uğramayanın âhiret hayatı berbatdır. Muhâliflerine göre ise, tasavvuf İslâm'a sonradan girmiş bir bid'attir ve zararlıdır. Her iki kanaat da bilgi noksanlığından kaynaklanmaktadır. Ne yazık ki, «Türkiye'de tasavvuf pek çok konuşulan, fakat üzerinde pek az ciddî bilgi bulunan bir konudur.»⁽¹⁴⁾

Meselenin ilmî ve tarihî vechesi aydınlığa kavuşturulurken, bir yandan da mevcut durumun tesbitinde fayda görüyoruz. Öncelikle Türkiye'nin bölge bölge taranarak, insanlarımızın tasavvufî sayılacak mahiyette nelere inandığı, hangi şeylere değer verdiğinin tesbitine ihtiyaç vardır. Hangi bölgelerde ne gibi tarikatlar etkili olmuştur ve halen olmaktadır? Vaziyetin dinî-ictimâî hayata müsbet veya menfî ne gibi etkileri sözkonusudur? Tekke, dergâh, türbe, ziyaret yeri, kutsal mekân olarak bölgelerimizde neler bulunmaktadır? Halkın bu gibi yerlere ilgisi ne ölçüdedir? Şüphesiz bütün bunların tesbiti de bir ekip işidir. Gözlem ve anketler, tamamen ilmî metodlarla çıkarılacak sağlıklı sonuçlar, din psikolojisi ve din sosyolojisi için de değerli bir malzeme oluşturabilecektir. Böylece çoktandır ihtiyaç duyulan «**İnanç coğrafyamız**»ın önemli bir unsuru tesbit edilmiş olur.⁽¹⁵⁾ Tarihî malzemenin ve

(13) H. Kâmil Yılmaz, **Aziz Mahmud Hüdâî ve Celvetilik**, Erkam Yayınları, İstanbul 1982; Erhan Yetik, **İsmail Ankarevi** (yayınlanmamış doktora tezi); Y. Nuri Öztürk, **Kuşadalı İbrahim Halveti**, İstanbul 1982; Hayranî Altıntaş, **Mârifetnâme Tasavvuf**, İstanbul 1981; İrfan Gündüz, **Gümüşhânevi Ahmed Ziyâeddin**, İstanbul 1984; Osman Türer, **Türk Mutasavvıfı Muhammed Nazmî**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1988.

(14) Erol Güngör, a.g.e., 8.

(15) «İnanç Coğrafyamız»ın öteki unsurları çeşitli bölgelerdeki mezhepler, farklı dinî anlayışlar, inanç grupları, başka dinler ve mensupları gibi hususlar olabilir. Bölgelere götürülecek dinî ve sosyal hizmetlerin başarısında inanç coğrafyası şartlarına göre hareket etmenin zarûretî aşîkârdır.

şimdiki durumun tesbiti, geleceğe ait sağlam ölçüler bulmamızı sağlayacaktır.

Netice olarak, ciddî bir Türk Tasavvuf Tarihi araştırmasından çıkacak sonuçların, ilim ve fikir hayatımıza yeni bir ışık getireceği muhakkaktır. Bunun yanında ve asıl önemlisi şudur : Başta da belirttiğimiz gibi, fertlerimiz ve toplumumuzun ruhi-mânevî bakımından yeni yöneliş ve arayışlar içinde olduğu görülmektedir. Söz konusu ettiğimiz çalışmaların, ilmî birikim ve kültür zenginliğimize yapacağı katkı yanında, bir önemli faydası da, toplumun mânevî ihtiyaçları için uygun çözümleri temin edecek sağlam ölçüler ve ipuçlarını hazırlaması olacaktır.